

مقدمه:

در مجموع بیش از ۵۰۰۰ سندی که در ارتباط با تعمیرات، ساخت و ساز و تکمیل اماکن متبرکه رضوی در حرم امام رضا(ع) در مدیریت اسناد آستان قدس موجود است و بیشتر آنها جنبه مالی دارند و عمدتاً مربوط به پرداخت هزینه‌های انجام شده در مورد مواجب، اجرت، دفاتر توجیهات و مقررات، استیفانامچه‌ها، طومارهای تعمیرات، دفاتر اوارجه و قبض‌های وصول است، حدود ۳۰۰ سند درمورد مشاغل هنری مانند طراح کاشی، کتیبه‌نویس، معرق‌تراش و نقاش زرگر است. اندازه اسناد معمولاً در قطع خشتی است. کاغذ اسناد دوره صفویه و افشاریه از کاغذ کشمیری و در دوره قاجار از نوع فرنگی است. اسنادی که مربوط به برات‌هاست در قطع بزرگتر و با کاغذ مرغوب‌تر و احتمالاً از نوع کاغذهای سفید است. در میان اسناد، خط دیوانی و سیاق پیروگی غالب دارد.

قبض‌های وصول کوچک‌ترین و طومارها بزرگ‌ترین قطع را دارند. قطع سایر اسناد به‌خصوص استیفانامچه‌ها تقریباً به یک اندازه است. اما نکته مهم در مورد اسناد این است که تقریباً تمامی آنها دارای سال هستند. با بررسی اسناد مربوط به تعمیرات، مشاغل ویژه‌ای چون نقاش زرگر، میزان حقوق و اینکه پرداخت این حقوق به چه صورتی و از چه منبعی صورت می‌گرفته است مشخص می‌شود.

«فرد» در اصطلاح دیوانی ورقه‌ای بوده که منشیان و مستوفیان دیوان، سواد فرمان‌ها، احکام و جمع و خرج دولت و ایالات و ولایات را با آن می‌نوشتند. فرد در اسناد آستان قدس تحت عنوان صورت جمع و خرج یا مجمل جمع و خرج آستانه مقدسه آمده است. در اسنادی که به فرد مشهورند و غالباً به صورت برگه‌های مفرد که تمام هزینه‌ها در همان یک برگ نوشته می‌شد و ارتباط خاصی با اسناد دیگر نداشت، معمولاً هزینه‌های مربوط به تعمیرات جزئی نقاط مختلف حرم آمده است که عمده این تعمیرات، گچ‌کاری، کاشی‌کاری، تعویض کاشی‌های شکسته و کهنه با کاشی‌های نو و مرمت کتیبه‌های آسیب دیده است. نکته مهم در مورد این دسته از اسناد آن است که مشاغل مربوط به تعمیرات و پرداخت اجرت هنرمندان انجام آن، مانند معرق‌تراش، طراح کاغذ برای معرق‌کاری، گچ‌بری و سنگفرش قسمت‌های مختلف، به‌صورت جزئی و ریز در این اسناد ذکر شده است. بیشتر این اسناد با سربرج صورت جمع و خرج و یا مجمل جمع و خرج سرکار آستانه مقدسه تنظیم شده است.

نقاش زرگر:

ساختارنقاشی‌های روی دیوار به این شکل است که ابتدا جایی را به‌عنوان تکیه‌گاه که لایه‌ای از آجر یا خشت و نسبت به اهمیت بنا متغیر است، به‌عنوان سازه اصلی نقاشی در نظر می‌گیرند، روی آن را لایه‌ای از ملات کاه‌گل می‌کشند، سپس آستر را روی سطح تکیه‌گاه می‌آورند و برای مسطح کردن سطح اولیه و مناسب برای اجرای لایه‌های بعدی به‌کار می‌گیرند. در این لایه براساس نمونه‌ها، از آستر گلی یا گچی همراه با مواد افزودنی استفاده می‌شود. گچ لایه آستر، گچ تیز است و ضخامت آن بسته به تکیه‌گاه و مصالح سازه متغیر. سپس لایه زمینه یا بستر گچی که معمولاً به‌صورت کشته اجرا می‌شود را درست می‌کنند. بعد از آن، یک لایه با نام زیرکار که قشر بسیار نازکی است از محلول رقیق سریشم، صمغ عربی یا شیرۀ انگور و کنیرا درست می‌کنند. مصرف کنیرا و شکر برای بوم کردن سطح دیوار بیش از سایر مواد است؛ زیرا کنیرا کمتر در آب حل می‌شود و ضرر کمتری برای سطح گچی دارد. مواد بوم‌سازی با ماده‌ای رنگی مخلوط می‌شود و لایه تدارکاتی به‌وجود می‌آورد. ضخامت این لایه بسیار ناچیز است و این همان لایه تدارکاتی قرمز است که در دوره صفویه معمول بوده است. لایه بوم‌کننده سطح مناسبی برای نقاشی به‌وجود می‌آورد و کار با قلم‌مو را تسهیل می‌کند و به سبب کاهش میزان جذب و ایجاد پیوند بین لایه رنگ و تکیه‌گاه، به حفظ جلا و شفافیت رنگ کمک می‌کند. لایه رنگ شامل رنگ‌های پوششی و مخلوطی است: بست(صمغ یا چسب مانند صمغ عربی، کنیرا، روغن بزرک یا زرده تخم مرغ) رنگدانه‌های معدنی یا گیاهی و مواد افزودنی و حلال، همچنین به‌کارگیری رنگ طلا در شکل پودری و ورق اکلیلی(طلای فرنگی) (علیزاد، ۷۸:۹۱).

مرحوم دکتر ایرج افشار در مقاله‌ای با عنوان «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزارت دارایی» درمجله فرهنگ ایران زمین در سال ۱۳۳۷ شماره ۶ در صفحات ۱۳ و ۱۴ مقاله به توصیف «کتابچه تاریخ اصفهان» پرداخته و می‌گوید: این کتاب جغرافیای شهر اصفهان، جبال، قنوات، رودها و... است. در فصل اول در توصیف بلده اصفهان در غره ۲۰ تحت عنوان وصف انواع اصناف خلائق از ۱۹۹ «نوع» سخن می‌رود که شغل ۸۷ آن باعنوان «نقاش زرگر» توجه را برمی‌انگیزد. همچنین مرحوم باستانی پاریزی در مقاله «بینوایان در وطن غربی(۱)» درمجله بخارا (شماره ۱، مورخ مرداد ۱۳۷۷، ص. ۱۲۷) در شرح وقایع

مشاغل هنری موجود در اسناد تعمیرات آستان قدس رضوی

چکیده

با نگاهی به اسناد تعمیرات حرم مطهر و اماکن متبرکه رضوی به اطلاعاتی در مورد مشاغل، نام اشخاص مرتبط با این تعمیرات، میزان اجرت و شغل آنان، مکان‌های تعمیر شده و مصالح به‌کار گرفته شده برمی‌خوریم. اسناد مربوط به مشاغلی مانند سرکاردار عمارات، بنا، بیلدار، فعله، عمله، کاشی‌تراش، کاشی‌پز، سنگ‌تراش، معمار، معمارباشی، گچ‌پر، مشرف تعمیرات، نقاش، کاشی‌کار و ناظر تعمیرات تقریباً در هر سه دوره تاریخی صفویه، افشاریه و قاجاریه درآرشو مدیریت امور اسناد و مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی یافت می‌شود. اینها، مشاغل عمومی مربوط به تعمیرات و ساخت و سازهای حرم مطهر امام رضا(ع) هستند. طراح کاشی، کتیبه‌نویس، معرق‌تراش و نقاش زرگر از جمله مشاغل ویژه و هنرمندانه یاد شده در این اسناد هستند. در این پژوهش سعی می‌کنیم به معرفی اسنادی که در آنها از کارکنان صاحب مشاغل هنری یاد شده نام و نشانی آمده، بپردازیم.

کلیدواژه‌ها: نقاش زرگر، طراح کاشی، معرق‌تراش، کتیبه‌نویس، اسناد تعمیرات

* کارشناس ارشد تاریخ و کارشناس نمایه‌سازی اسناد سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی nazarkardeh87@yahoo.com

سال۱۲۸۴ق. در خصوص روانه داشتن بعضی متعلمین (دانشجویان) به پاریس و درجات ترقی که در بلاد اروپایی کسب کرده‌اند می‌نویسد: عباسقلی‌خان فارغ‌التحصیل پولی(پلی) تکنیک و مهندسی نظام ۹سال درس خوانده بود؛ میرزامهدی‌خان در فن طراحی و نقشهٔ عمارت، آقاعلی‌اکبرخان زبان فرانسه و نقاشی آموخته، میرزا احمد ولد میرزا محمدحسین طیبب گروسی، همشهری امیرنظام، پنج سال به صنعت نقاش زرگری و مرصع‌سازی مشغول و مهارتی حاصل کرده بود…»

و نیز، نورالدین چهاردهی درمجله وحید درمقاله‌ای تحت عنوان «سلسلهٔ نعمت‌اللهی مونس علی شاهی» صفحهٔ ۵۲۸ می‌نویسد: منورعلیشاه فرزندحاج علی آقا وفاعلی‌شاه را به جانشینی خود منصوب نمود. حاج آقا محمد افراد مفصله الاسامی زیر را اجازهٔ ارشاد داد:

۱-آقامحمدهادی اصفهانی(هادی علی)

۲-حاج آقابزرگ کرمانشاهی

۳-آقامحمدحسن نقاش زرگراصفهانی(صامت‌علی)...

احتمالاً با توجه به سال‌های اسنادی که در آرشیو مدیریت اسناد سازمان کتابخانه‌های آستان قدس رضوی از محمدحسن نقاش زرگر حرم رضوی موجود است با این شخص مطابقت داشته باشد.

در مجموعهٔ آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان‌قدس رضوی ۱۱ سند در مورد نقاش زرگر موجوداست که اولین سند مربوط به سال۱۲۶۷ق. است. نقاشی‌های زیبای رواق‌های دارالحفاظ (سند ۳۵۱۱۸/۶)، دارالسیاده (سند۳۷۰۲۹/۸) و دارالسعاده (سند ۴۲۶۶۲/۱) و سایر قسمت‌های اماکن نزدیک به روضهٔ منورهٔ حضرت رضا(ع) به‌خصوص طاق بالاسر مبارک (سند ۲۸۱۲۳/۳) و شاهکارهای طرح‌های ختائی، اسلیمی و ترنج‌های ایوان‌ها و شمسه‌های شنجرف مسجد بالاسر مبارک به دستان هنرمند استادان نقاش سپرده شده است. نقش‌های ظریف و طرح‌های منقش و سبک‌های استادانه‌ای که عطر معرفت و معنویت را در فضای حرم می‌پراکند. (سند ۳۷۰۱۲/۳)

یکی از نقاشانی که در این اسناد بسیار از وی نام برده شده است. محمد صالح بیک نقاش (سند ۴۶۸۸۷/۱۰) در دورهٔ افشاریه است. امّا میرزا محمدباقر نقاش‌باشی در دورهٔ قاجاریه و از نقاشان معروف و باتجربه مجموعهٔ حرم رضوی، یکی از افرادی است که در اسناد به نام وی بسیار برخورد می‌کنیم. (سند ۲۱۱۶۵/۹۳)

نکتهٔ قابل ملاحظه در اسناد تعمیرات دورهٔ افشاریه

وجود اصطلاحات نقاشی هنری است. با بررسی‌های انجام شده احتمال این امر وجود دارد که غلبهٔ سبک‌های هنری در نقاشی، تذهیب و هم‌چنین تزیینات قسمت‌های مختلف اماکن متبرکه به این دلیل باشد که نادر پس از جنگ کرنال و فتح دهلی هنگام بازگشت علاوه بر اشیای نفیس و جواهرات و…، شماری از معماران، نجاران، خاتم‌بندان، درودگران و نقاشان را که در کسب خود یکتا بودند از هر صنف انتخاب کرده و خرج کافی به هریک داده و ایشان را روانهٔ ایران و به خصوص پایتخت خود یعنی مشهد ساخت (محمدشفیع تهرانی، ۱۳۶۹، ۳۵۴). ظاهراً نادر با این کار می‌خواسته توسط هنرمندانی که در زمینه‌های مختلف فعالیت داشتند، نام خود را در مجموعه‌های معماری مختلف از جمله کاخ خورشید و حرم مطهر رضوی به ثبت برساند (آژند: ۸۲). از جمله افرادی که چهره‌ای برجسته در نقاشی بود، میرزا محمدباقر نقاش‌باشی است که در اکثر اسناد نقاشی‌های رواق دارالسیاده و قسمت‌های مختلف اماکن متبرکه نام وی به‌وفور آمده است و سبک نقاشی هنری در اغلب این سندها غالب است (سند ۲۱۱۶۵/۹۳). چنین می‌نماید که دامنهٔ فعالیت استاد محمدباقر تا زمان فتحعلیشاه کشیده شده است.

به موجب رقمی به سال ۱۱۵۶ق. نقاشی درون گنبد مطهر طی استیفانامچه‌ای به معمارباشی سرکار خاصهٔ شریفه از حاصل ضریح مقدس سپرده و تأکید شده است که وجوه این تعمیر توسط ابواب جمعیان عمال سرکار دیوان بازیافت گردد. (سند ۳۷۰۱۳/۳) نقاشی ترنج‌های دور گنبد مطهر به سال ۱۱۶۰ق،، ۱۴ تومان و ۳۰۰ دینار هزینه دربر داشته است (سند ۳۷۱۱۳/۲) اکثر این نقاشی‌ها آمیخته با طلاست که حکایت از این امر دارد، نقاشی که این هنربدیع را آفریده قطعاً زرگری نیز می‌دانسته تا بتواند رنگ‌های لاجورد، شنجرف و طلاپی را باورقه‌های طلای فرنگی درهم بیامیزد و نقش عشق خلق نماید. رواق دارالسعاده ازجمله مکان‌های بسیار زیبایی از منظر نقاشی و کاشی‌کاری در مجموعهٔ حرم رضوی است که به سال ۱۲۷۲ق. به خاطر خلق آثار هنری نقاشی آن به مشهدی عباس، ملاحیب‌الله، میرزا لطف‌الله و محمدحسن نقاشان زرگر آن انعام اعطا شده است. (سند ۳۹۷۴۸/۱)

سند ۳۹۶۷۷/۲
هو
سررشته معاملات سرکارفیض آثار
سنه توشقان ٹیل
توجیه_____هات
ومق_____ررات
بروات_____
قیمت میخ مروارید و غیره
۱۵ تومان و ۹۰۰۰دینار

قیمت میخ مروارید اجرت نقاش زرگر از بابت اجرت نوشتن کتیبه‌ها ۱۰۴۲ عدد هر ۱۰۰۰ عدد کتیبه‌های منبت ۴عدد ۵۰۰۰ دینار
۶۵ سیر ۹تومان و ۳۰۰۰دینار ۶تومان
۳۷ تومسان و ۶۲۵۰ دینار
شهر رجب المرجب ۱۲۷۱

سند ۲۹۲۳۹/۲۹
هو

مبلغ سی تومان رایج خزانه از بابت انعام یکعدد قندیل طلای مرصع که در سنه ماضیه توشقان ٹیل سنه۱۲۷۲ داعی محمدحسن نقاش زرگر بجهت سرکار فیض آثارساخته‌ام بتوسط کارکنان سرکار فیض‌آثار واصل و عاید داعی محمدحسن گردید چنانچه قبض دیگر از بابت انعام قندیل مذکور ابراز شود بی‌وجه است بتاریخ ۲۵ شهر شعبان المعظم ۱۲۷۲ سجع مهر بیضی شکل:(عبده الراجی محمدحسن۱۲۷۰}{حاشیه سمت راست بالای سند:

{برات سند خرج صادر شد ولی(ناخوانا)این شخص را آقامحمدحسن باید بدهد}

سجع مهر مربع شکل:(عبده محمدجعفربن عبدالحی الرضوی؟}

{خیرالحاج حاجی کلبعلی ده روزه روزی ۳ تومان تقسیط بدهد ۲۵ شهرشعبان المعظم و برات صادرنماید}

طراح کاشی:

برای کاشی‌کاری هر بنا، باید ابتدا طرحی تهیه شود که طبق آن طرح، هرکشی (تقسیم‌بندی) روی سطح مورد نظر انجام می‌شود. با عمل هرکشی ابعاد کاشی‌ها مشخص می‌شود و طبق آن اندازه‌ها، طرحی کشیده می‌شود که مجموعهٔ زیبایی را به دنبال دارد (سند ۳۷۰۲۹/۱۰). طراحی

به سبک قدیم و سنتی آن همان است که امروزه به سبک اسلیمی ختایی، هفت‌رنگی، معرق و گره وجود دارد و اسلیمی ختایی بیشترین کاربرد را دارد (سند ۳۷۱۱۳/۱). شخصی که طراحی کاشی و آماده سازی طرح را برای انجام کار به عهده دارد یکی از افراد با شغل کاربردی و مهم در مجموعهٔ حرم رضوی است که در اسناد از وی با نام«طراح کاشی» نام برده شده است (سند ۳۲۸۸۷/۴).

معرق‌تراش:

اما معرق‌تراشی یکی از پرزحمت‌ترین و هنرمندانه‌ترین نوع کاشی‌کاری است (سند ۳۷۰۵۳/۲۳). در این طریق نخست معرق‌تراش تعدادی کاشی الوان ساده را کنار دستش می‌گذارد سپس از روی نقشه و طرح کاشی‌کاری اصلی اجزای گل‌ها و خطوط و اشکال هر رنگ را جدا جدا از مقوا می‌برد و روی کاشی‌های همان رنگ می‌گذارد و دورش را با تیشه و سوهان می‌تراشد تا به همان اندازه و همان شکل دربیاید سپس این قطعه‌های گوناگون و الوان را روی دیوار یا دور گنبد کنار هم می‌چسباند و از مجموعهٔ آنها یک کتیبه یا منظرهٔ جالب توجه و هنرمندانه پدید می‌آورد (بقیعی: ۲۰۷). در مجموعهٔ حرم رضوی که بیشتر کاشی‌کاری‌های آن از نوع معرق‌تراشی است این هنر به سبک بسیار زیبایی پیاده شده است(سند ۳۶۹۰۴/۲).

استفاده از کاشی در قسمت‌های مختلف حرم رضوی، در دورهٔ صفویه، جزو مصالح برتر است حتی دور گنبد مطهر و ساقهٔ گنبد نیز زمانی از کاشی استفاده شده و نوع کاشی استفاده شده نیز عمدتاً کاشی نره و معرق است. (سازمان کتابخانه‌ها، سند ۳۲۶۴۰/۱) تمام صحن مسجدگوهرشاد پوشیده از کاشی معرق است، در مسجد گوهرشاد بیشترین تزیینات باکاشی‌های هفت‌رنگ و معرق دیده می‌شود. تزیینات کاشی‌کاری لاجوردی گنبد، انسان را رو به ملکوت برده و لذت پرواز را القا می‌کند. (سند۳۲۸۱۷/۴۰) از کاشی معرق در روزنامچه‌های تعمیرات و برات‌های پرداخت موجب کارکنان تعمیرات بابت تعمیر مسجد بالاسر مبارک، مسجد ریاض(مسجد زنانه) و صفهٔ شاه‌طهماسب در صحن عتیق به سال ۱۳۱۳ق. در سند ۱۳۱۵۴/۹ و سال ۱۳۰۵ق. در سند ۶۳۸۱۷/۴۰ یاد شده است. در اسناد تعمیرات اماکن متبرکهٔ رضوی اغلب از نام معرق‌تراشان حرم نام و عنوان آورده نشده بلکه بیشتر درکنار کاشی‌کاران، کاشی‌تراشان و کاشی‌پزان آستانه به آنان نیز موجب، انعام و اجرت پرداخت شده است.

درصورتی که پرزحمت‌ترین و کاربردی‌ترین نوع

کاشی‌کاری در اماکن مذهبی به‌خصوص بارگاه منوَر رضوی، معرق‌تراشی است. در سال ۱۱۵۸ق. در سند ۲۵۷۱۷/۴ به معرق‌تراش رواق دارالسیاده و محراب مسجد گوهرشاد اجرت پرداخت شده و عنوان آن در کنار اسم استاد جعفر کاشی‌تراش آورده شده است.

کتیبه نویس:

کتیبه در اصطلاح هنری، عبارت است از خطوط درشت و جلی که از روی کاغذ و از دست کاتب به صفحات کاشی منتقل و بر سردرها و دیوارها و محراب‌های مساجد و مکان‌های مقدس و بناهای مهم دیگر قرار می‌گیرد. کتیبه‌نویسی در بناهای تاریخی مذهبی از دیرباز رواج داشته و امروزه هم رونق خود را از دست نداده است. کتیبه‌هایی که از قدمت تاریخی برخوردارند، از جهات مختلفی سنجیده می‌شوند. برای اینکه به مقدار ارزش يك کتیبه پی‌برده شود، باید چند چیز را مورد بررسی قرار داد: اوّل اینکه کتیبه شامل چه مضامینی است، دوم اینکه قدمت آن چقدر است، سومین مسئله می‌تواند این باشد که نوع مصالح آن چگونه است و یا اینکه در چه شرایط تاریخی، سیاسی و یا به چه مناسبتی و توسط چه کسی ساخته شده است و … اما یکی از مهم‌ترین معیارهایی که در ارزشمند بودن يك کتیبهٔ قدیمی موردتوجه اهل فن است، هنری بودن آن اثر است. به دیگر سخن، زمانی يك کتیبهٔ تاریخی ارزش چند برابری خواهد داشت، که علاوه بر اینکه از مضامین بلند معنوی و عرفانی در آن استفاده شده، از ظرایف و قواعد هنری در ساخت آن غفلت نشده باشد؛ زیرا کتیبه‌های هر دورهٔ تاریخی، نشان‌دهندهٔ شکوه و عظمت هنری آن دوره یا ضعف هنری آن برههٔ تاریخی است. کتیبه‌نویسی یکی دیگر از مشاغلی است که در اکثر اسناد مربوط به مرمت کتیبه‌ها از آن به‌وفور یاد شده است. در مورد نام استادان کتیبه‌نویس دورهٔ صفویه در کتیبه‌های حرم رضوی، خوشبختانه اغلب کتیبه‌نویسان در انتهای کتیبه‌ها، نام خود را درج کرده‌اند؛ امّا در مواردی هم نام نویسندهٔ کتیبه دیده نمی‌شود که این مورد احتمالاً به یکی از دلایل زیر است:

۱ – تعمیرات انجام شده در دوره‌های بعدی منجر به حذف نام کتیبه‌نویس اصلی شده است.

۲ – احتمالاً کاتبان فقط در یکی از چندین کتیبه‌ای که می‌نوشته اند، نام خود را درج می‌کرده‌اند و به این ترتیب از تکرار آن خودداری می‌کرده‌اند. امّا محمّدرضا امامی را می‌توان صاحب بیشترین کتیبه دوره صفویه در مجموعه حرم مطهر دانست. نام این استاد در انتهای

اکثر کتیبه‌ها به صورت‌های مختلف درج شده است. به‌جز محمّدرضا امامی، از استادان دیگر، علیرضا عباسی، عنایت‌الله و محمّدحسین شریف کتیبه‌هایی برجا مانده است. در این کتیبه‌ها، نام برخی از استادان معمار دورهٔ صفویه نیز به یادگار مانده که به لحاظ شناسایی آنان و آثارشان حایز اهمیت فراوان است. در میان این استادان می‌توان از کمال‌الدین یزدی، محمّد شریف ولد عرب معمار شیرازی، شجاع بنا اصفهانی، استاد علی بنا و حسن خادم گیلانی نام برد. هم‌چنین در میان دولتمردان عصر صفوی، در کتیبه‌ها از میرزا احمد عامری امین باشی، علی قباد بیگ ایشیک آقاسی، خواجه صفر گیلانی، محمدکاظم بیگ خادم، عباسقلی‌خان، نجفقلی‌خان بیگلر بیگی، آقا محمدباقر بیگ، میرزا شکرالله، خیرات خان و فردی به نام زال، نام برده شده است. این اسامی از جهت شناخت بانیان و حامیان بناهای دوره صفوی مجموعه حرم از اهمیت زیادی برخوردار هستند (سند ۳۵۳۹۳/۵).

تحوّلی که در کتیبه‌نگاری ایران در دوران صفویه واقع شد، پس از اضمحلال صفویه تداوم یافت و به‌خصوص در دورهٔ قاجاریه به همان سبک و سیاق رشد کرد، به‌طوری که می‌توان کتیبه‌نگاری دورهٔ قاجار را تقلیدی از آثار برجستهٔ کتیبه‌نگاری دوران صفوی دانست. تنها نکته‌ای که شاید بتواند بین کتیبه‌نگاری دورهٔ صفوی و قاجار تمایز ایجاد کند، مضامین کتیبه‌هاست که متناسب با اوضاع سیاسی آن دوره تغییر کرده است. (سند ۱۳۰۲۵/۱) بررسی کتیبه‌های دورهٔ صفویه در مجموعهٔ حرم مطهر امام رضا(ع) نشان می‌دهد که کتیبه‌نگاری دورهٔ صفویه مانند دیگر شاخه‌های هنری یکی از درخشان‌ترین و پویاترین ادوار هنر در کل دوران اسلامی است هنر این دوره به لحاظ سبک نوشتاری و مضامین، نسبت به ادوار قبل متحول شده و هم‌چنین تأثیر بنیادی و اساسی در هنر کتیبه‌نگاری اعصار بعد به‌خصوص عصر قاجار داشته است. (سند ۱۲۶۶۹/۳) در اسناد تعمیرات از فردی به نام «نقاش کتیبه‌ها» نیز یاد شده است که به نظر می‌رسد بعضی از کتیبه‌های مسجد بالاسر مبارک علاوه بر کتیبه‌نویسی و خطاطی، نقاشی رنگ و لعاب نیز شده است. (سند ۲۳۰۱۷/۳۹)

وجود کتیبه‌ها در معماری اسلامی از خصایص بارز و اهمیت فراوان هر بناست. تزئینات کتیبه‌ای معماری اسلامی، غم‌ایشی شگفت از زیبایی‌ها پدید آورده است. از این دست کتیبه‌ها در حرم مطهر رضوی به وفور یافت می‌شود، مانند رواق بزرگ دارالسیاده (سند ۱۳۰۲۵/۱).

منابع‌وماخذ:

۱- افشار، ایرج، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ وزارت دارایی، مجلهٔ فرهنگ ایران زمین، ۱۳۳۷، شماره ۶.

۲- باستانی پاریزی، ابراهیم، بینوایان در وطن غربی، مجلهٔ بخارا، شمارهٔ ۱، ۱۳۷۷.

۳- چهاردهی، نورالدین، سلسلهٔ نعمت‌اللهی مونس علی شاهی، مجله وحید بی تا.

۴- محمّدشفیع‌تهرانی،۱۳۶۹.

۵- بقیعی، غلامحسین، مشاغل قدیم، سخن گستر، مشهد، ۱۳۸۴.

۶- شایسته فر، مهناز، مقام و موقعیت امام رضا (ع) در تزئینات کتیبه معماری اسلامی، ماه صفر، شماره۱۳۸۶، ۱۰۳-۱۰۴
۷-آرشبو مدیریت اسناد سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکزاسناد آستان قدس رضوی. اسناد به شماره های ۳۵۱۱۸-۳۷۰۲۹-۴۲۶۶۲-۳۷۰۱۲-۳۷۰۱۳-۲۱۱۶۵-۳۶۸۸۸-۳۸۱۲۳-۳۹۶۷۷-۳۹۷۴۸-۳۷۱۱۳-۳۶۹۰۴-۳۷۰۵۳-۳۵۴۳۹-۲۹۲۳۹-۳۹۶۷۷-۳۹۷۴۸-۳۷۱۱۳-۳۲۶۴۰-۱۳۰۲۵-۱۲۶۶۹-۳۵۶۳۹-۳۵۷۱۷-۶۳۸۱۷-۱۳۱۵۴-۳۲۶۴۰-۳۳۰۱۷-۳۷۰۹۴-۴۱۰۴۱-۱۲۰۴۱۰-۴۱۷۹۸-۱۳۰۴۰

کاشی کاری و غیره	۱۴۰ تومان نادری و ۱۲۵ دینار				
کاشی کاری	۲۳ تومان نادری و ۲۷۵ دینار				
صفه جنید حاتم بیگ محاذی حرم محترم	درب خیابان سفلی				
۲۰ تومان نادری و ۲۱۵ دینار	۱۳ تومان نادری و ۶۰ دینار				
اجرت_____	اجرت_____				
۶ تومان نادری و ۱۲۵ دینار					
تراشیدگی و نصب نمودن	طراحی				
۳ زرع و نیم فی ۱ تومان و ۷۰۰۰ دینار	۳ زرع فی ۱ تومان نادری و ۷۰۰۰ دینار				
۵ تومان نادری و ۱۲۵ دینار	۱ تومان نادری				
مصالح	مصالح				
۱۴ تومان و نادری و ۹۰ دینار	۸ تومان نادری و ۴۶۰ دینار				
کاشی گل خطنی	گچ	کاشی	گچ		
۴۲ عدد فی ۱۶۰ دینار					
۱۳ تومان نادری و ۲۲۰ دینار	۱ تومان نادری و ۳۷۰ دینار	۷ تومان نادری و ۲۸۰ دینار	۱ تومان نادری و ۸۰ دینار		
	سایر	گل تخت	سنگ	تبادکان	سایر
	۳ خرکی	۲۳ عدد فی ۱۶۰ دینار	۸ عدد فی ۵۰ دینار	۴۰ من	دو خرکی
	۱ تومان نادری و ۲۲۰ دینار	۷ تومان و ۱۸۰ دینار	۴۰۰ دینار	۴۸۰ دینار	۱۰۰ دینار
					نجاری
					۴۵ عدد
					۱۶۰ تومان نادری و ۲۶۰ دینار

سند شماره ۳۵۳۹۳/۵

توجیهات ومقررات

تاریخ: ۱۱۴۷ ق

توجیهات

استیفانامچه تعمیرات کاشی کاری صحن مقدس عتیق و

تعمیر

نقاشی گنبد مهمانخانه

از قرار طومار

هو

مفرده

افتتاح مهمات و معاملات سرکار فیض آثار سنه بارس ٹیل

من ذلک

از قرار استیفانامجات به مهر استاد صالح معمارباشی سرکار به تاریخ سیچقان ٹیل لغایت شش ماهه توشقان ٹیل			
۲۴۷ تومان و ۹۱۹ دینار			
اجرت			
کاشی نصب نمودن صحن مقدس و نقاشی گنبد مهمانخانه			
۱۲۹ تومان و ۱۸۶۶ دینار			
بناء			
		نقاشی و غیره	
۹۷ تومان و ۳۷۲۷ دینار		۳۱ تومان و ۸۱۴۱ دینار	
به عمل استاد علی نقی به تاریخ شهر شوال سنه ۱۱۴۶		به عمل استاد جعفر به شرح ایضاً	
لغایت شهر جمادی الثانی سنه ۱۱۴۸		نقاشی به عمل اسماعیل خان اصفهانی جهت گنبد مهمانخانه و ایوانچها مع دروب و پنجره و غیره که بعضی از آن طلای اشرفی و برخی طلای فرنگی کار شده عن اجرت و مصالح	
۲۲۸۶ زرع	۱۴۴۶ زرع	۳۰۰ زرع زرغان نیم دو گره	
۶۰۰ گره	۲ و گره	۳ باب	
		۸ عدد	
۳۶ تومان و ۸۲۲۹ دینار	۲۷ تومان و ۹۳۹۷ دینار	۲۶ تومان و ۲۳۹۷ دینار	
		جهت درب صحن خیابان سفلا	
		۱ تومان و ۶۰۰۰ دینار	
طسراج			
به عمل استاد بدیع به جهت کاشی صحن			
۶۳ زرع فی ۴۰۰ دینار			
۲ تومان و ۵۷۰۰ دینار			
کتیابه			
پوش جهت کتابه سردرهای صحن			
۲۷ زرع فی ۵۰۰ دینار			
۱ تومان و ۳۵۴۳ دینار			
قیمت			
خشت کاشی که استادان اصفهانی جهت تعمیر صحن مقدس به عمل آورده‌اند			
۹۶ قالب			
۳۱ زرع			
۱۲۷ تومان و ۹۰۵۱ دینار			
[ادامه پشت سند:]			

سند شماره ۳۵۳/۶

استاد

استاد

محمدعلی کاشی‌پز که به دفعات به صحن مقدس آورده از بابت شهر

علینقی کاشی‌پز به شرح ایضاً

جمادی‌الاول سنه ۱۱۴۷ لغایت شهر جمادی‌الثانی سنه ۱۱۴۸

۹۷ تومان و ۳۷۳۵ دینار

۲۰ تومان و ۵۳۱۶ دینار

سند شماره ۳۵۶۳۹/۴

افتتاح مهمات و معاملات سرکار فیض آثار سنه ٹیلان ٹیل

توجیهات

و مقررات

توجیهات

سرکار

فیض آثار

تعمیر			
از قرار طومار به مهر عالیحضرت رفیع منزلت ناظر سمو القدر و المکان و عالی حضرت سرکشیکان و به خط مشرف سرکار و به قید النوام استاد علینقی معمار سرکار و حاجی مهدی سرکار عمارت به تحویلداری نجابت و رفعت و معالی‌پناه آقا قدیر فرارباشی که خودش النوام نمود			
۱۲۵ تومان و ۹۲۲۰ دینار			
اجرت	مصالح		
۵۸ تومان و ۶۰۰۰ دینار	۶۷ تومان و ۳۲۲۰ دینار		
سرکار			
مسجد جامع		۱۰۷ تومان و ۷۶۵ دینار	
اجرت			
۴۸ تومان و ۶۸۸۵ دینار			
۴۶ تومان و ۲۸۸۵ دینار			
استاد		استاد	
علینقی و غیره	۳۲ تومان و ۳۸۷۵ دینار	جعفر به موجب قبض	۱۳ تومان و ۹۰۵۰ دینار
استاد			
علینقی به موجب قبض			
۱۱ تومان و ۸۷۰۰ دینار		معرق تراش	
نصب نمودن نره آجر بالای ایوان سمت خانه آقا سلیم و بالای چراغخانه و پر و پای ایوان ایضا	سنگ کاری ازاره ایوان ایضا	درب پایین پای مبارک	پیشانی ایوان مقصوره
۷۵ عدد فی ۱۴۰۰ دینار	۵۰ عدد فی ۱۰۰ دینار	یک رچ و نیم	دو رچ
۱۰ تومان و ۵۰۰۰ دینار	۵۰۰۰ دینار	۴۵۰۰ دینار	۶۰۰۰ دینار
معرق تراشی دم ایوان و غیره			
یک زرع و نیم			
۵۷ تومان			
استاد			
صالح اصفهانی به عمل کاشی کاری دور گنبد و غیره از قرار استیفانامچه			
۲ تومان و ۱۸۵۰ دینار			

سند شماره ۳/۳۵۶۳۹

اســــتاد			
اسحق نقاش به عمل نقاشی ایوان از قرار قبض		گلدسته‌ها	
۵۲ نفر فی ۳۰۰ دینار			
۱ تومان و ۵۶۰۰ دینار		۵ تومان و ۱۴۵۰ دینار	
اســــتاد		نوعن [دو کلمه ناخوانا]	
محمد طراح و کتابه‌نویس از قرار قبض		۹۶۵ عدد فی ۱۶ عدد زرعی	
		۳۷۸ عدد فی ۱۶ عدد زرعی	
۶ رج فی ۷۰۰ دینار		۲۳ رج فی ۴۰۰ دینار و نیم و ۲ گره	
۱ تومان و ۶۷۵۰ دینار		۴ تومان و ۲۰۰۰ دینار	
طراح		کتابه‌نویس گلدسته و ساقه جنبید مسجد	
۲۵ نفر فی ۳۵۰ دینار		۱۰ نفر فی ۵۰۰ دینار	
۸۷۵۰ دینار		۵۰۰۰ دینار	
۲۷۰۰ دینار			
اســــتاد			
نبی نجار به عمل نجاری پنجره‌های گلدسته‌ها و کلافه ایضا با المقطع مسح بنایی که دو گلدسته و چوب بست گلدسته سمت خانه آقا سلیم از قرار قبض مومی السید		نو	
۱۷ عدد		۸۰ عدد	
۱۱ تومان و ۹۰۰۰ دینار		۷۰۰ دینار	
اســــتاد			
مهدی نجار و غیره به عمل چوب بست نمودن گلدسته‌ها و ایوان و غیره			
تعمیرات متفرقه از قرار روزنامه‌چ			
۳ تومان و ۴۹۳۵ دینار			
۲ تومان و ۴۰۰۰ دینار			
طاق قرب ایوان دارالسیاده به عمل استاد جعفر از قرار قبض		قفل و حاشیه ایضا به عمل ایضا شرح ایضا	
دو رج		۴ رج	
۱۰۰۰ دینار		۱ تومان و ۲۰۰۰ دینار	
چهار تکه چوب دم ایوان مناره‌های سوی مسجد از قرار قبض استاد علینقی		اخراجات چراغخانه قدیم که حال تعمیر نموده از قرار مقطع نامچه استاد علینقی	
۲۰۰۰ دینار		۴۰۰۰ دینار	

سند شماره ۱/۳۷۰۹۴

هو

انتظام مهمات و معاملات سرکار فیض آثار و مسجد جامع سنه سیچقان ٹیل

توجیهات و مقررات

مقررات

سرکار فیض آثار

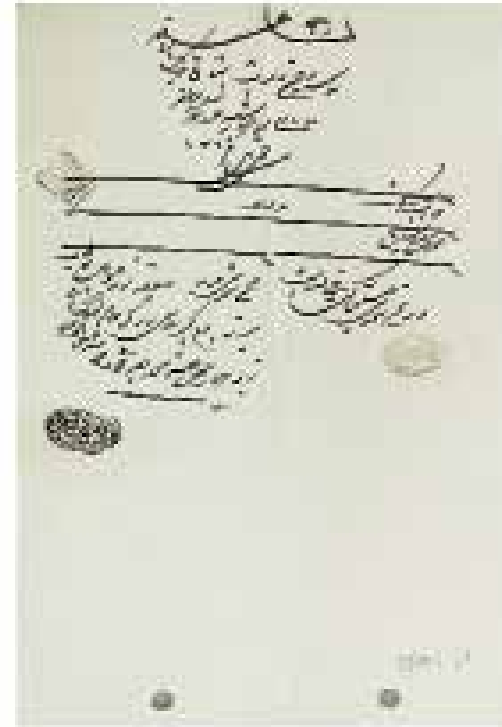
صورت المذکور

استیفانامچات

۳ فرد

استیفانامچاه

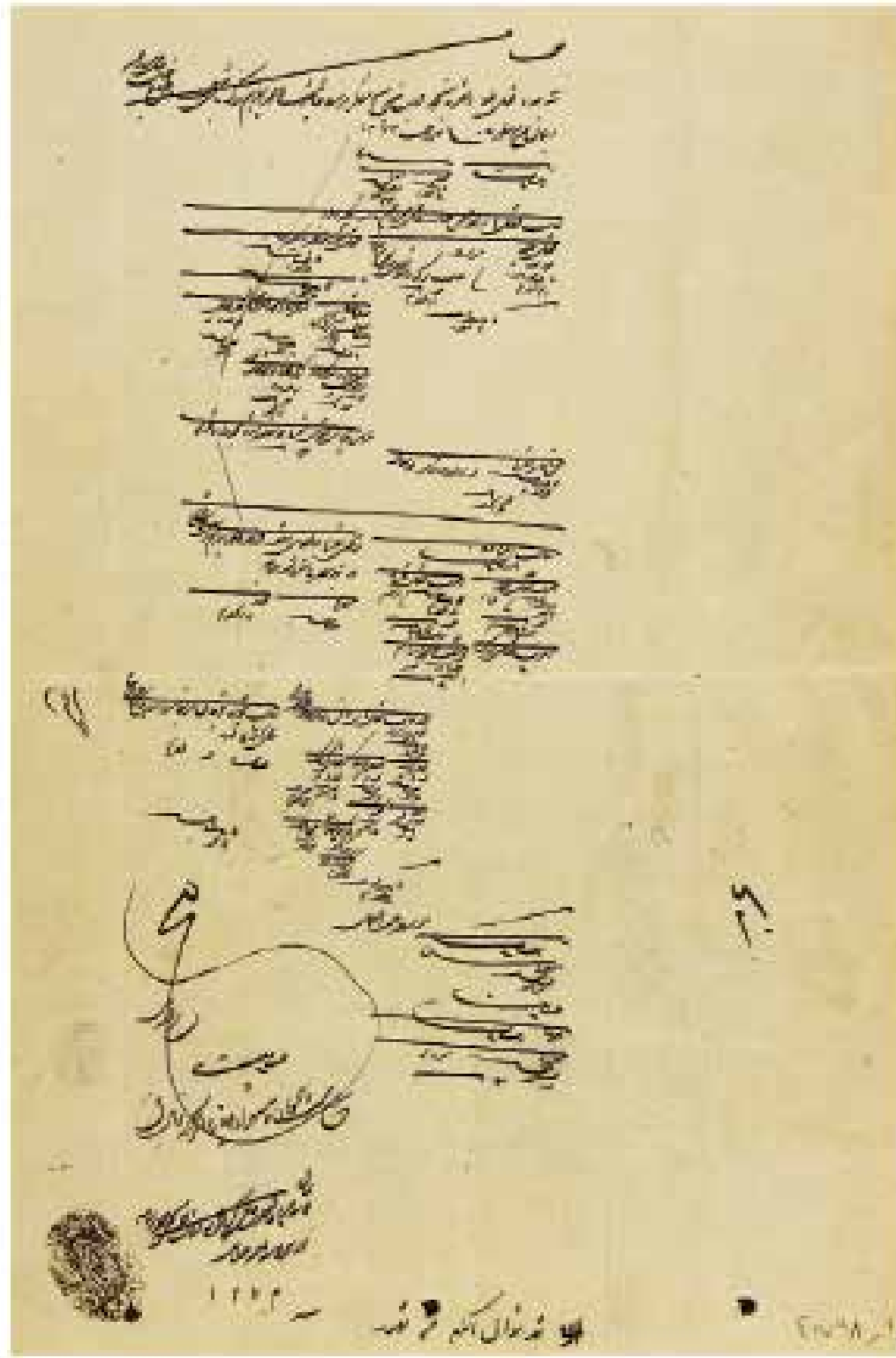
تعمیرات متفرقه سرکار آستانه مقدسه از قرار طومار که به تعلیقچه عالی شان ناظر جلیل القدر سرکار رسید آنکه استیفانامچه تعمیرات متفرقه سرکار آستانه مقدسه و مسجد جامع کبیر به عمل حاجی مهدی سرکار عمارات که بنای سرکار کار نموده به تاریخ شهر ذیحجه الحرام سنه ۱۱۵۷ ملاحظه نمود به نخواست که در سرکار دیوان دیده شد.							
۵۱۲ نادری و ۹۸ دینار							
اجرت و غیره				مصالح			
۲۶۸ نادری و ۴۲۵ دینار							
سرکار آستانه مقدسه		اجرت		سنگ		آجر	
۴۴۵ نادری و ۱۷۵ دینار		۲۵۲ نادری و ۴۲۵ دینار		۱۶ نادری		۲۴۳ نادری و ۷۵ دینار	
						چوب و تخته از بابت حاجی مهدی	
						تخته	
						۹۱ اصله	
						۲۰۰ اصله	
اجرت		گچکاری میان جایگاه‌های دور جنبید مبارک		گچکاری بام طاق فوق درب مرصع به عمل استاد جبار			
۲۲۴ نادری و ۱۳۵ دینار		۴۰ باب		۵ نادری و ۲۵ دینار			
سنگ		زرع					
۱۱ نادری		۱۲ نادری و ۱۰۰ دینار					
مصالح							
۲۵۰ نادری و ۹۳ دینار							
اجرت		مصالح		اجرت		مصالح	
۶۴ نفر فی ۵۰ دینار		عن گچ		۲۸ نفر فی ۵۰ دینار		عن گچ	
۶ نادری و ۲۰۰ دینار		۵ نادری و ۴۰۰ دینار		۲ نادری و ۴۲۵ دینار		۲ نادری و ۱۰۰ دینار	
		تبادکان		سیاه		تبادکان	
		۳ خروار فی ۱ نادری و ۱۰۰ دینار		۱۰ خرگی فی ۵۰ دینار		۷۵ من	
		۴ نادری و ۴۰۰ دینار		۱ نادری		۱ نادری و ۴۰۰ دینار	
						۸ خرگی	
						۸۰۰ دینار	
گچ مالی و گچری کتابه فوق درب شمشاد به عمل اسناد جبار و استاد حسین				تعمیر سرسرای مسجد بالای سر مبارک به عمل بنای سرکار			
۵ نادری و ۴۵۰ دینار				۹ نادری و ۱۰۰ دینار			
اجرت کتیبه نویس				فرش ایضا و یک سرسرای دیگر گچکاری مصالح گچ			
۱ نفر				۵ خرگی			
۴۰ زرغ فی ۱ نادری و ۱۰۰ دینار							
۵ نادری و ۲۰۰ دینار				۵ نادری و ۲۵۰ دینار ۳ نادری و ۳۵۰ دینار ۲۵۰ دینار			
مصالح اجرت فعله مصالح اجرت فعله				مصالح اجرت فعله مصالح اجرت فعله			
عن گچ ۱۰ نفر عن گچ ۱۲ نفر فی ۱۰۰ دینار				عن گچ ۳۵ خرگی			
۳ نادری و ۲۵۰ دینار ۲ نادری ۱ نادری و ۱۵۰ دینار ۲ نادری و ۲۰۰ دینار							
تنقیه نمودن پیش پنجره سرسرای عمارات				فرش نمودن بام کشیک خانه سمت پایین پای مبارک			
۶ نادری و ۱۵۰ دینار				۱۷ نادری و ۴۰۰ دینار			
اجرت				آجر گچ مصالح اجرت فعله مصالح			
فعله				گچ			
۲۰ نفر				۱۶۰۰ قالب ۵ خرگی فی ۵۰ دینار ۸ نفر ۲۳ خرگی			
۴ نادری				۱۱ نادری و ۱۰۰ دینار ۵ نادری ۱۶ نادری و ۱۰۰ دینار ۱ نادری و ۳۰۰ دینار ۲ نادری و ۱۵۰ دینار			

سند ۱۲۰۴۱/۱ رسمیه دفن اموات
در سال ۱۲۲۶ ق. قبض تدفین رایگان یکی
از منسوبین میرزا علی اکبر نقاش زرگر در صحن
مقدس جدید (صحن آزادی)

سند ۱۳۰۴/۲۶ هزینه‌های تعمیر گنبد
سقاخانه در سال ۱۳۰۶ ق.، پرداخت انعام به
میرزا نصرالله کتبی‌نویس

سند ۴۱۷۹۷/۱ هزینه‌های تعمیر ضریح
مطهر در سال ۱۲۷۴ ق. پرداخت اجرت
به نقاش زرگر آستانه